

KLASİK ARAPÇA TEDRİSATINDA TABLO VE ŞEMALARIN KULLANIMINA BİR ÖRNEK:

VAKFIKEBİRLİ ALİ RIZA EFENDİ'NİN NETÂİCU'L-EFKÂR HÂŞİYESİ –ADALÎ-İ CEDÎD-

Ali Benli*

Öz: Bu makalede Vakfikebirli Ali Rıza Efendi'nin biyografisi ve eserleri hakkında bilgiler verilmekte ve *Adalı-ı Cedid* adıyla bilinen nahiv kitabı incelenmektedir. Kuşadalı Mustafa Efendi'nin *Netâicu'l-efkâr* adlı kitabına yazılmış bir haşiye olan eser, zengin kaynakları, tertibi, öğreticiliği gibi sebeplerle hoca ve öğrenciler arasında şöhret kazanmıştır. Eserin en dikkat çekici özelliği içerdiği şema ve grafiklerdir. Ali Rıza Efendi, bu eserde önceki gramer kitaplarında görülmeyen yoğunlukta şema türü görsel malzemelerden istifade etme yolunu seçmiştir. Bunu yaparken öğrencilerin gramer konularını daha iyi anlamalarını, karmaşık meseleleri bir bakışta kavramalarını, öğrendikleri kuralların zihinlerinde daha kalıcı olmasını hedeflemiştir. Görsel malzemeleri hazırlarken tam ve yarım daireler, kare ve dikdörtgenler vb. geometrik şekiller kullanmıştır. Eserin bu yönü ile incelenmesi Klasik Arapça öğretimi materyallerinin farklı bir yönüne ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arapça öğretimi, Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, Şema ve tablolar.

AN EXAMPLE OF USING TABLES AND DIAGRAMS IN CLASSICAL TEACHING OF ARABIC LANGUAGE: VAKFIKEBİRLİ ALİ RIZA EFENDİ'S WORK: HÂŞİYATU NETÂİJ AL-AFKÂR –ADALÎ-İ CEDÎD-

Abstract: In this article, information is given regarding Vakfikebirli Ali Rıza Efendi's biography and his works. Also, the grammar book which is called *Adalı-I Cedid* has been explored. The work which was originally written as a supercommentary on Kuşadalı Mustafa Efendi's work on *Nataej al afkar*, has become reputable among scholars and pupils due to its rich sources, arrangement, didactic qualities. In this work, unlike its grammatical predecessors, the intensive use of visual elements such as schematic representations have been opted. The purpose of this method was to facilitate the

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (ali.benli@marmara.edu.tr)

understanding of the teaching contents and complex grammar issues for students at first glance and make them lasting in their minds. For visual elements, geometric shapes such as circles, semi-circles, squares and rectangular have been used. The study of the work from this perspective will shed light on a different aspect with respect to classical Arabic education materials.

Key Words: Arabic Teaching, Vakfikebirli Ali Riza, educational graphics.

Giriş

Osmanlı medreselerinde Arapçanın yabancı dil olarak öğretimi uzun müddet gramer kurallarının öğrenciye aktarılması ve bunların metinlerde uygulanması şeklinde açıklanabilecek klasik yöntemle yürütülmüştür. Bu yöntemin temel hedefi öğrenim-öğretim ve ilmî üretim sürecinde ilim adamları tarafından kullanılan bir ilim ve kültür dilinin kazanılması oluşturmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak bu hedefe yönelik kitaplar telif edilmiş ve bu kitapların bazıları hoca ve öğrenciler arasında revaç bularak müfredattaki yerlerini uzun süre korumuşlardır. Osmanlı medreselerinde sarf ilmine dair sırasıyla *el-Emsile*, *Binâ'u'l-ef'âl*, *Maksûd*, *İzzî* ve *Şâfiye*; nahiv ilmine dair ise *el-Avâmil*, *İzhâru'l-esrâr*, *el-Kâfiye*, *el-Fevâidu'l-gıyâsiyye* (*Molla Câmi*) kitaplarının okutulması âdet halini almıştır. Genel kabul görmüş ders kitapları haline gelen bu eserler etrafında geniş bir şerh ve hâşiye literatürü doğmuş ve bu literatür çoğu zaman yoğun olan ders metinlerini açıklayan, kolaylaştıran, konularını zenginleştiren ve bu anlamda hoca ve talebeye hizmet eden malzemeler olmuştur.¹

Bu makalede İmâm Birgivi'nin (ö. 981/1573) *İzhâru'l-esrâr* adlı nahiv kitabının en meşhur şerhlerinden olan Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1674'ten sonra)² *Netâicu'l-efkâr*'ı üzerine Vakfikebirli Ali Rıza Efendi tarafından yazılan hâşiye incelenecektir. Döneminde revaç bulmuş olan bu hâşiyenin dikkat çeken yönü, yazarın öğretimi kolaylaştırmak için bu eserinde yüzden fazla şema hazırlamasıdır Taşbaskı (litografya) yöntemi ile basılan bu eserde müellif, elyazması kitapların teknik anlamda kendisine sunduğu bütün

¹ Osmanlı Medreselerinde Arapça öğretiminin tarihi konusunda bkz. Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çorum, 2002, sa. 1, s. 274-293; Can, Betül, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", **EKEV Akademi Dergisi**, Erzurum, 2010, sa. 44, s. 305-320.

² Kuşadalı Ahmed b. Hamza'nın hayatı ve eserleri için bkz. Dönmez, Mustafa İsmail, **Kuşadalı Mustafa Bin Hamza ve Netâicu'l-Efkâr fî şerhi'l-İzhâr Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2013, s. 15-30.

imkânlardan yararlanmış, nahiv sahasında önceki kitaplarda nadiren rastlanan şemalaştırma faaliyetini planlı bir şekilde sürdürmüştür. Hazırladığı her şemanın altına kendi rumuzunu koyması, bunlardan istifadeyi kolaylaştıracak açıklamalar yapması çalışmayı daha değerli hale getirmiştir. Ayrıca isimlerini zikrederek kullandığı yüzden fazla kaynak, eseri zenginleştirmiştir. Arap gramerinin öğretimi sahasında yazılan kitaplarda kolaylaştırma çabası temelleri ilk gramer kitaplarının yazıldığı dönemlere uzanan bir faaliyettir. Bu gayretler genellikle eserlerde konuları işleme ve öğrenciye aktarma tarzlarının değiştirilmesi, ezberlemeye uygun muhtasar veya manzum metinlerin ortaya konması, eserlerdeki tarif ve taksimlerin sağlamaştırılması şeklinde devam etmiştir.³ Daha sonra muhtasar eserler üzerine şerh ve hâşiyeler telif edilmiştir. Matbaanın İslam dünyasına girmesiyle birlikte kitap basım tekniklerinin getirdiği kolaylıklardan Arapça gramer kitaplarının şekil özelliklerinin geliştirilmesinde yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu dönemden sonra istinsahı kolay olmayan şema ve tablo gibi şekiller daha sık olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu gelişmeyi yansıtan örneklerden biri de Ali Rıza Efendi'nin aşağıda ele alacağımız hâşiyesidir.

I. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Ali Rıza Efendi, Trabzon vilayetine bağlı Vakfikebir ilçesinin Caferli köyünde doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Babası mektep hocası Yakup Efendi'dir (ö. 1305/1887-8). İlk tahsilini babasından aldıktan sonra Trabzon'daki Gülbahar Hanım Medresesi'nde Hacı Pir Muhammed Nazîfi Efendi'den ders almıştır. Burada ayrıca Büyük Süleyman Efendi'den mantık ilmi okumuştur. 30 Kasım 1853'te Rus donanmasının Osmanlı donanmasına büyük zarar verdiği Sinop Baskını'ndan sonra İstanbul'a gelip Laleli civarında bulunan Papaszâde Mustafa Çelebi Medresesi'nde tahsile başlamıştır. Fatih Camii'nde Rusçuklu Mustafa Efendi'nin derslerine devam etmiştir.⁴ Ali Rıza Efendi, Filibeli Halil Fevzî Efendi'den (1805-1884) de

³ Heysem Hammâd es-Sevâbiye, **Esâlibu'l-kudemâ fi teysîri'n-nahvi'l-'Arabî –Dirâse vasfiyye tahlîliyye-**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), el-Câmi'atu'l-Urduniyye, Amman 2007, s. 3.

⁴ İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, Dosya no: 915; Ebülulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, (hz. İsmet Sungurbey), İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1966, II-III, s. 354-355; Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı (İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli)**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996, I, s. 369-370. Ali Rıza Efendi, *Muğni't-Tullâb* hâşiyesinin sonuna yazdığı notta kendisini Rusçuklu Mustafa Efendi'nin talebesi olarak tanıtmaktadır (Bkz. Ali Rıza Efendi, **Mukayyed Muğni't-Tullâb**, İstanbul, 1881, s. 80). Ali Rıza

üstadımız diye bahsediyor olması ondan ders aldığı ihtimalini akla getirmektedir.⁵ Ali Rıza Efendi, 1288 (1871-2) yılında Beyazıt Camii'nde ders vermeye başlamış 1322 (1904-5) yılında talebesine icazet vermiştir.⁶

İlmiye mesleğinde Hâmise-i Süleymaniye rütbesine ulaşan Ali Rıza Efendi Dördüncü dereceden Mecidî ve Osmânî nişanları ile taltif edilmiştir. Aksaray'da Valide Camii'nde *Sahîh-i Buhârî*, Meşihat'te haftada bir kere *Şifâ-i Şerîf* okutmuştur. 1310-1331 (1892-1912) tarihleri arasında huzur derslerinde muhatap olarak bulunmuştur.⁷

Ali Rıza Efendi 20 Ramazan 1330 (2 Eylül 1912) tarihinde vefat etmiş ve Süleymaniye Camii haziresine defnedilmiştir. Süleymaniye hazîresindeki mezartaşı kitabesi şöyledir:

Erbâb-ı fazl u kemâlden Beyâzıd-ı Velî dersiâm-ı mücizlerinden ve Huzûr-ı Hümâyûn dersi muhâtablarından *Adalı* ve *Muğni't-Tullâb* nâm kitaplar muhaşşisi Trabzonî Ali Rıza Efendi b. Yakub Efendi'nin ruhi için el-Fâtiha, Fi sene 1330- 20 Ramazan.⁸

Ali Rıza Efendi'nin Meşihât Arşivi'ndeki dosyasının üzerinde yer alan "bi-lâ veled" kaydından ardında evlat bırakmayarak vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁹

Ali Rıza Efendi'nin iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri mantık ilmine dair İsağucî adlı eserin Mahmud b. Hasan el-Mağnisavî (1222/1807) tarafından telif edilmiş şerhi olan *Muğni't-tullâb* üzerine yazdığı haşiye, diğeri ise çalışmamıza konu olan *Netâicu'l-Efkâr Hâşiyesi*'dir.

II. Kuşadalı Şeyh Mustafa b. Hamza ve Netâicu'l-Efkâr Adlı Eseri

İmam Birgivî'nin *İzhârû'l-esrâr* adlı nahiv kitabı Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde yaygın bir şekilde kullanılmış olan kaynaklardan biridir.¹⁰

Efendi, eserinde pek çok alıntı yaptığı İlbasanlı İbrahim Hakkı Efendi'nin de Mustafa Efendi'nin talebelerinden olduğunu kaydeder. (Ali Rıza Efendi, *Mukayyed Muğni't-Tullâb*, s. 27). Son dönem Osmanlı âlimlerinden Büyük Ali Haydar Efendi de Rusçuklu Mustafa Efendi'den ders almıştır. (Aydın, Mehmet Akif, "Büyük Ali Haydar Efendi", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 396).

⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, *Adalı-İ Cedîd*, s. 202, 228.

⁶ Ebülulâ Mardin, a.g.e., s. 354-355.

⁷ Ebülulâ Mardin, a.g.e., s. 355.

⁸ *Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi*, Ankara, Vadi Yayınları, 2008, s. 61.

⁹ *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Sicill-i Ahvâl Dosyaları*, Dosya no: 915.

İzhâru'l-esrâr, yine aynı müellifin nahiv ilmine giriş mahiyetindeki *Avâmil* adlı muhtasar eserinin daha ileri seviyedeki öğrenciler için hazırlanmış mufassal şekline benzemektedir. Ancak yine de bu eserde çok fazla ayrıntıya girilmemiş, Arap nahvi derli toplu bir halde öğrenciye aktarılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple eserde tartışmalı konulara fazla girilmemiştir. Talebeler arasında revaç bulan ve medrese öğretiminde kendisine yer edinen bu eserin üzerine tabiatıyla pek çok şerh yazılmıştır.¹¹ *İzhâru'l-esrâr* gibi pek çok şerh ve hâşiyeye konu olmuş kitapların sahip oldukları cazibe, okutulmaya elverişli olmaları (talimîlik), tasnif ve dillerinin muhkemliği, sistematik oluşları ve hatta müellif ve kitapların bereketli kabul edilişi (maneviyeti) gibi sebeplere bağlanabilir.¹² Şerhlerin telif edilmesinin amacı genellikle öğretim sırasında hoca ve talebeye yardımcı kaynaklar sağlamaktır. Hatta bu amaçla eserin cümlelerini baştan sona kadar i'râb eden "mu'rib" isimli kitaplar telif edilmiştir.

Kuşadalı Şeyh Mustafa b. Hamza'nın *İzhâru'l-esrâr* üzerine yazdığı *Netâicü'l-Efkâr* adlı şerh bu kitabın en meşhur ve en çok rağbet gören şerhlerinden biri sayılmaktadır.¹³ Müellif eserini 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674) tarihinde tamamlamıştır. Eserde *İzhâr* metni, şerhin bir parçası olarak kullanılmıştır. Şerh edilen metin; tarifler, illetler, irâb bahisleri verilerek açıklanmış, ana metinde geçen anlaşılması güç kelimelere dair lugavî açıklamalar verilmiştir. Müellif, kaynak olarak genellikle Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'sını, Radiyyüddîn el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eserini, İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Muğni'l-lebib*'ini, İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) *et-Teshîl*'ini kullanmıştır. Şahit olarak eserinde âyet-i kerîmelere, kıraatlere, şiirlere, mesellere ve Arapların sözlerine yer vermiştir.¹⁴ Gerekli hallerde vaz', mantık ve belağat ilmi ile konulara da temas ederek metni genişletmiştir.¹⁵ *Netâicü'l-efkâr* öğrenciler arasında gördüğü rağbete binaen

¹⁰ Ahmet Turan Arslan, **İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, İstanbul, Seha Neşriyat, 1992, s. 168.

¹¹ Ahmet Turan Arslan, **a.g.e.**, s. 165-168.

¹² İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012, s. 33.

¹³ Mustafa İsmail Dönmez, Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın *Netâicü'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr* Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi", **Asia Minor Studies**, Kilis, Temmuz 2015, sa. 6, s. 70.

¹⁴ İsmail Dönmez, **a.g.m.**, s. 72.

¹⁵ İsmail Dönmez, **a.g.m.**, s. 74.

defalarca basılmıştır.¹⁶ Eser üzerine çok sayıda haşiyeye kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Mustafa b. Mehmed b. İbrahim'in *Menâfi 'u'l-ahyâr* adlı hâşiyesi
2. Mustafa b. Dede'nin *Gâyetü'l-enzâr* adlı haşiyesi
3. Hasan b. Muhammed el-Attâr el-Ezherî'nin hâşiyesi.
4. Hâfizzâde Muhammed Emin b. Ebû Bekr en-Niğdevî'nin *Ta'likât 'ale'n-Netâic* adlı haşiyesi.
5. Abdullah b. Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin (ö. 1192/1778) *Şerhu Dibâceti'n-Netâic* adlı eseri.
6. Burdurlu Halil Efendi'nin (ö. 1269/1852-3) *Gâyetü'l-ebâr* adlı hâşiyesi.
7. Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) *Ta'likât 'alâ Netâici'l-efkâr* adlı eseri.
8. Siyâhîzâde Ali b. Muhammed'in *Sirâcu basireti zâti'l-ebâr* adlı hâşiyesi.
9. Abdülhamid b. Ömer Naîmî el-Harbûtî'nin (ö. 1320/1907) *Nesâyicü'l-ebkâr 'alâ Netâici'l-efkâr* adlı eseri.
10. Mustafa el-Mihâlicî'nin *Şerhu şevâhidi Netâici'l-efkâr* adlı eseri.
11. Eğinli Rahmi Efendi'nin (ö. 1327/1909) *Gâliyetü'n-nevâfic 'ale'n-netâic* adlı hâşiyesi.
12. Veliyyüddin b. Mehmed el-Abanavî'nin *Netâicu'l-efkâr* haşiyesi.
13. Bağcızâde Seyyid Mustafa Nuri'nin hâşiyesi¹⁷

Vakfikebirli Ali Rıza Efendi'nin *Adalı-i Cedîd* adlı hâşiyeli ve mukayyed baskısı da bunlar arasında önemli bir yere sahiptir. Talebelerin büyük rağbet gösterdiği eser “Yeni Adalı” diye meşhur olmuştur.¹⁸

III. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi'nin Netâicu'l-Efkâr Hâşiyesi

A. Muhtevası

Sözlükte “doldurmak, fazla söz söylemek” anlamına gelen “haşv” kökünden türemiş bir kelime olan hâşiyeye, bir terim olarak “sayfa boşluklarına yazılan

¹⁶ Gökhan Sebati Işkın, “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicu'l-Efkâr adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yer, 2007, sa. 9/1, s. 157.

¹⁷ Mustafa İsmail Görmez, *Kuşadalı Mustafa Bin Hamza ve Netâicu'l-Efkâr fî şerhi'l-İzhâr Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2013, s. 91-101.

¹⁸ Mustafa İsmail Görmez, *a.g.e.*, s. 123, 98; Gökhan Sebati Işkın, *a.g.m.*, s. 157.

açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” anlamına gelmekte ve hâmiş ve derkenar kelimeleriyle aynı anlamı taşımaktadır.¹⁹ Hâşiyeler genelde bir metin üzerine yazılmış şerhteki güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlayıcı bilgiler verme ve bazen eleştirme amacı ile kaleme alınan eserlerdir.²⁰ Hâşiyeyi şerhten ayıran özellik, şerhettiği metnin de bir şerh olmasıdır.²¹ Ta‘lik ve ta‘lîka kelimeleri ise “iliştirme” anlamına gelmekte ve terim olarak hâşiyeye anlamında kullanılmaktadır. Genelde hâşiyeler sayfa kenarında ana metin ortada bulunduğu halde, bazı yazma ve basma eserlerde metne sayfa kenarlarında, hâşiyeye ise daha geniş olduğu için orta kısımda yer verilmiştir.²²

Şerh ve hâşiyeye, sadece bir telif tarzı değil aynı zamanda öğretim faaliyetinin tabii bir uzantısıdır.²³ Bu tür eserler aslında medreselerde nizâmî olarak okutulan kitapların standartlarını yükseltme, şartlarını iyileştirme ve tedavül imkânlarını arttırmaya yönelik çabalar sayılabilir.²⁴ Hâşiyeye tarzı eserlerin daha çok ders kitabı olarak okutulan kitaplar üzerine öğrenci ve hocalar tarafından alınmış notlar şeklinde geliştiği görülmektedir.²⁵ Kara’ya göre “şerh ve hâşiyenin yaptığı esas büyük iş metnin problemlerini çözmek üzerinden bizzat problemi, metni, dili ve ilim talibi olan okuyucusunu bir üst kademeye çıkarması, bunun için onu teşvik etmesi hatta zorlamasıdır.”²⁶ Klasik dönemde bir metne şerh veya hâşiyeye yazmak ona hizmet etmek olarak görülmüştür. Örneğin İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) *Elfiyye*’sinin Nureddin Ebu’l-Hasen el-Üşmûnî’nin (ö. 918/1513) şerhi üzerine bir hâşiyeye yazan Sabbân (ö. 1206/1792), hâşiyeye ile eserin kapsamını genişleterek ve içeriğini düzenleyerek ona hizmet ettiğini ifade etmektedir.²⁷ Ali Rıza Efendi’nin *Netâicü’l-efkâr* üzerine hazırladığı hâşiyeye de sahip olduğu kaynakların çeşitliliği, ele aldığı meselelerin derinliği, metni farklı nüshalarıyla tespit ve tahkik etmeye çalışması

¹⁹ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *DİA*, “Hâşiyeye”, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 419.

²⁰ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *a.g.m.*, s. 420.

²¹ Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler Müzakereler-*, İstanbul, 2011, s. 169.

²² Ahmet Kayacık, “Bir Telif Türü Olarak Hâşiyeye ve Cürcânî’nin Küçük Adlı Eseri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, Kayseri, 2011, sa. 21, s. 58.

²³ İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 16.

²⁴ İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 28.

²⁵ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *a.g.m.*, s. 420.

²⁶ İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 29.

²⁷ Muhammed es-Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Elfiyye*, Dâru İhyâi Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut, 2009, c.1, s. 9.

gibi hususlar itibariyle okuyucuya geniş malumat sunmakta ve onun bilgi seviyesini yukarı çıkarmaktadır. Eserde özellikle öğrenci ve hocalara yardımcı olma ve öğretimi kolaylaştırma amacı ön plandadır.

Ali Rıza Efendi, eserin telifini 26 Şaban 1288 (10 Kasım 1871) tarihinde Sultan Abdülaziz döneminde tamamladığını ve daha sonra gözden geçirdiğini ifade etmektedir.²⁸

Ali Rıza Efendi, Meşihat Arşivinde bulunan dosyasındaki tercüme-i hal varakasında bu eseriyle ilgili şu bilgileri yazmıştır:

Dâîlerinde zerre kadar iktidâr olmayup ancak Hâlık-ı lem yezel'in lutf u 'inâyetiyle 'ilm-i nahivden *İzhâr şerhi Netâicu'l-Efkâr* nâm kitâb ve beyne'n-nâs müte'âraf *İzhâr şerhi Adalı* nâm kitâb üslûb-i cedîd üzre teshîlen li't-tullâb ve'l-esâtîz tahşîye ve îzâha def'a-i ûlâda üç sene teşmîr-i sâk iderek Maârif Nezâret-i Celîlesi takdîm ile imtiyâzı dahi ahz idüb ebnâ-i cinsimin enzâr-ı umûmiyyesine vaz' itdiğimde memâlik-i şâhânedede olan tullâb ve esâtîz beynlerinde kabul-i âmme olduğu gibi memalik-i ecnebiyyede dahî rağbet-i umûmiyye mazhar olup Dağistan, Kafkasya ve Hindistan Kazan, Buhârâ ulemasının mazhar-ı kabulü olduğundan bir derece daha ihtimâm idüb diğere üç sene dahi bezl-i vücûd iderek nüsha-i sâniyesini ilâveli olarak enzâr-ı 'âmmeye def' iderek nüsah-i müteaddide-i matbûaları el-yevm intişâr etmiştir.²⁹

Yukarıdaki nottan anlaşıldığına göre Ali Rıza Efendi, bu eserini telif etmek için üç yıl çalışmış daha sonra esere gösterilen ilgi üzerine bir üç yıl daha çalışarak eseri ikinci baskısında genişletmiştir. Ali Rıza Efendi, eserin Kafkasya, Hindistan, Buhârâ gibi Osmanlı dışındaki bölgelerdeki hoca ve talebelerin ilgisine de mazhar olduğuna işaret etmiştir.

Eserin birinci baskısı ile ikinci baskısı arasında hacim ver şekil açısından farklar bulunmaktadır. Ali Rıza Efendi, ikinci baskıyı oldukça geliştirmiş, esere

²⁸ Kitabın hâtimesi şöyledir:

نحمدك يا من أحسن إلينا بالختام ، بتسويد تحشوية نتائج الأفكار المتداول بين الأنام ، وأنعم علينا الفراغ من الدفعة الأولى والثانية بالإتمام ، أخذنا من نسخة المربوطة ومن مأخذ الأبحاث والكلام ، بتعميق النظر ودقة الأفكار ، ونصلى على ملجأ أنبياتك العظام ، وأنا الفقير علي رضا بن يعقوب المعترف بالعجز والتقصير ، المنسوب إلى وقف الكبير ، ارحم وانصر في الدارين لهذا الفقير ولوالديها ولجميع المؤمنين والمؤمنات يا رحيم يا نصير ، وكان الختام في زمن ناصر الإسلام وحمي المسلمين ومؤسس أركان الدولة والدين السلطان بن السلطان السلطان عبد العزيز خان ، أدامه الله تعالى مؤيدا ومنصورا إلى نهاية الدوران في مرموز "هبي" (26) من شهر شعبان ، وأواخر "فارغيه" (1288)

²⁹ Şer'î Siciller Arşivi, Dosya no: 915.

çok sayıda şema ve tablo ilave etmiştir. İlk baskıda bulunan bazı tablo ve semaları şekil açısından düzenlemiş ve geliştirmiştir.³⁰ Eserin ilk baskısı 223 sayfa iken ikinci baskısı 300 sayfaya ulaşmıştır. İkinci baskıda haşiye, şerh ve ana metin hakkındaki fihristler daha ayrıntılı hale getirilmiştir.

Eser, kenardaki hâşiyelerin, *İzhâru'l-esrâr*'ın ve *Netâicu'l-efkâr*'ın ana konularını ayrı ayrı ele alan her sayfasında dört sütun bulunan 8 sayfalık tafsilatlı bir fihrist ile başlamaktadır. Kitabın temel iskeletini oluşturduğu için *İzhâru'l-esrâr*'ın konularına “matlab” adı verilmiştir. Özellikle hâşiyelere dair yaklaşık 5 sayfa 20 sütunluk fihrist, eserden istifadeyi kolaylaştırmaktadır ve bu tür eserlerde fazla rastlanamayan genişlikte nadir bir çalışma sayılabilir.

Hâşiye sahibi, ana metnin satır aralarını da bir takım açıklayıcı ifadelerle doldurmuş ve böylece sayfadaki her boşluktan istifade etmiştir. Satır aralarındaki açıklamaların büyük kısmına kaynaklarını yazmıştır. Kendisine ait notların altına 110 numarasını koymuştur.³¹ Satır arası notlarında zamirlerin mercileri açıklanmış, bazı ifadelerin irabına yer verilmiş, kelimelerin cemi veya müfretleri zikredilmiş, manası kapalı olan kelimeler izah edilmiştir.

Derkenar notları olarak ana metnin bulunduğu çerçevenin dışına istiflenen notlarda ana metindeki konularla ilgili çeşitli açıklamalara yer vermiştir. Bu açıklamalar metindeki kavramların izahı, tartışmalı konuların belirlenmesi, belirli bir konu hakkındaki farklı görüşlere yer verilmesi, beyitlerin tamamlanması, konularla ilgili örneklerin incelenmesi, metnin farklı disiplinlerle ilgisinin kurulması gibi amaçlarla kullanılmıştır.

Ali Rıza Efendi, eserin girişinde hâşiyeyi hazırlarken takip ettiği yöntemi ve metin içerisinde kullandığı işaretleri izah eden iki sayfalık bir mukaddime kaleme almıştır. Bir hâşiye yazarının eser telif ve tertip yöntemini kısa da olsa tasvir ettiği bu mukaddime bize dönemin telif kültürü ve gelenekleri ile ilgili

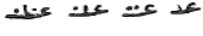

³⁰ Örnek olarak bkz. Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, *Adalı-i Cedîd*, (Birinci baskı, tarih), s. 225; *Adalı-i Cedîd*, (ikinci baskı, tarih), 290.

³¹ Ebced hesabıyla 110 rakamı müellifin adı olan Ali ismine karşılık gelmektedir. Müellif, hâşiye olarak çerçeve dışına koyduğu notlarda da aynı uygulamayı yapmıştır. Bu notlardan bir tanesinde adını açıkça zikretmiş, altına 110 rumuzunu koymuştur. Bkz. Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 213.

önemli ipuçları sunmaktadır.³² Bu mukaddimede temas edilen hususlar şunlardır:

Müellif, bu çalışmasıyla eserin sıhhatli ve öğretime elverişli bir nüshasını ortaya koyma hedefini taşımaktadır. Bu sebeple metni inşa ederken elindeki sağlam nüshalarla yetinmeyerek arkadaşlarından ödünç aldığı nadir nüshaları da kullandığını belirtmektedir. Böylece önceki nüshalarda sakıt olan kelimeleri tamamlamaya özen göstermiştir.³³ Müellifin ayrıca eserin içerisinde bazen metin kısmına bazen ise hâşiyeleri yazdığı derkenar kısmına nüsha farklılıkları ve tercihleriyle ilgili çeşitli notlar düştüğü görülmektedir. Örneğin; nidâ edatlarıyla ilgili olarak (آ) ve (آي) ifadelerinin metnin nüshalarının çoğunda bulunmadığını, ancak şârih Adalî'nin ifadesinden bu kelimelerin ana metnin müellifi Birgivî'ye ait olduğunu anlaşıldığını belirtmektedir.³⁴

Ali Rıza Efendi mukaddimede şerh ettiği metinde geçen zamirlerin mercilerini gösterdiğine temas etmektedir. Bunu şerh edilen metnin doğru bir şekilde anlaşılması için yapmıştır. Müellif, bunun yanında harf-i cerlerin taalluk ettiği veya öncesine atfedilen kelimelerin belirlemeye itina göstermiştir.

Mukaddimede matûf için işaretini, harf-i cerlerin taalluk ettiği kelimeler için ise işaretlerini kullandığını belirtmektedir.³⁵

Müellif bir sayfa ile ilgili hâşiyeyi diğer sayfaya yazmadığını belirtmektedir. Bu metinden istifadeyi kolaylaştıran ve karışıklığı önleyen teknik bir konudur.³⁶ Eğer böyle bir zorunlulukla karşılaşmış ise sayfa kenarına “Tetimme” yazarak buna numara vermiş ve diğer sayfanın en üst köşesinden bu kısmı yazmaya devam etmiştir. Böylece hâşiyedeki metnin kolaylıkla takip edilmesini sağlamıştır.³⁷ Alıntı yaptığı eserlerin isimlerini bazen açık olarak bazen ise çeşitli remizler kullanarak zikretmiştir. Bazı durumlarda zikredilen sözlerin

³² Ali Rıza Efendi, *Muğni't-Tullab* hâşiyesinin girişinde bu eseri hazırlarken *Netâicu'l-efkâr* hâşiyesinde takip ettiği usulü benimsediği belirtmektedir. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **Hâşiyetu Muğni't-Tullâb**, İstanbul 1881, s. 1

³³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, *Adalî-i Cedid*, 1.

³⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 296.

³⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 1.

³⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, 1

³⁷ Örnek olarak bkz. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 6-7; 104-105.

sahiplerinin isimlerini ebced hesabıyla verdiğiine işaret etmiştir.³⁸ Müellifin kaynak kullanımında gösterdiği bu titizlik esere ayrı bir değer katmıştır. Ali Rıza Efendi, kendisine ait olan notları diğer notlardan ayırmak için sonlarına 110 rumuzunu koymuştur. Bu notlardan birinde kendi adını zikretmiş ve altına 110 rakamını yerleştirmiştir.³⁹

Eserin başında Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi (ö. 1881) tarafından yazılmış bir takriz bulunmaktadır.⁴⁰ Eserin sonunda Trabzonlu Muhammed Şükrü Efendi'nin esere tarih düştüğü bir manzume bulunmaktadır.⁴¹ Müellif Ali Rıza Efendi kitabın ikinci baskısının başına koyduğu bir notta eserin basım hakkının kendisine ait olduğuna işaret etmektedir. İran'da eserini basmaya salahiyyetli kimse bulunmadığına, bu devletin konsolosluğundan da kendisine bu hususta bir tasdiknâme verildiğine, böyle bir işe kalkışanların takibata uğrayacaklarına dair uyarıda bulunmaktadır. Kendi mührünün bulunmadığı baskılarda hataların bulunduğunu, bu hatalardan dolayı kendisinin sorumlu

³⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 1.

³⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 213. Ali Rıza Efendi'nin aynı usulü *Muğni't-Tullâb* hâşiyesinde de takip ettiği ve kendi yorumlarından sonra 110 rakamını koyduğu görülmektedir. Örnekler için bkz. Ali Rıza Efendi, **Hâşiyetu Muğni't-Tullâb**, s. 5, 14.

⁴⁰ Hasan Fehmi Efendi'nin yazdığı takrizin metni şöyledir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمدا لمن شرح صدور الألباء بما لا يسعه أفئدة الأغبياء، مع الصلاة على ملجأ الأنبياء، وعلى من اقتداه من الأصفياء، أقول إن هذا المطبوع نافع للطلبة ولمن تحرز عن الملعبية، فزلفي لمن تحلى بحليته وتجنب عن موارد نكبته، فمرتبته جدير بخير الأذكار، وأن يحشر مع الأبرار، وأنا الفقير السيد حسن فهمي المعلم بخافان الزمان السلطان عبد العزيز خان، دام الله أريكته ما دام الدوران.

Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 1.

⁴¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 300. Muhammed Şükrü Efendi'nin manzumesi şöyledir:

Himmeti var olsun ol zâtın ki efkâr eyledi
Hoş *Netâic*'in murâdın halka ızhâr eyledi
Şerh u teshîl eyleyüp 'usretten âzâd eyledi
Nefsini her yüzden ihvâna fedâkâr eyledi
Verdi ya nefsi-Adalî'ya hayât ender hayât
Tab'-ı erbaba göre hoş tab' u izbâr eyledi
Cinsinin ebnâsına teshîli zabt olmak için
Bir güzel mecmu'a-i me'lûfe derkâr eyledi
Asrının makbulü olmazsa 'aceb bu eser
Çünkü bir cümle fûnûnı anda tizkâr eyledi
Hem Maârif nev-i te'lîfdür deyüp virdi sened
Ol zaman kim cânib-i mezkûre ihdâr eyledi
Bendesî Şükri mücevher söyledi tarihini
Çün Atavî'ye Rıza çok kalbi râfkâr eyledi. (1288/1871)

tutulmaması gerektiğine vurgu yapmakta ve okuyuculardan mühürlü nüshaları satın almaları istemektedir.⁴²

B. Kaynakları

Ali Rıza Efendi'nin eserinde kullandığı kaynaklar, nitelik ve nicelik açısından zenginlik göstermektedir. Kitapta sarf, nahiv, belagat, lügat, mantık, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleriyle ilgili yüz yirmiye yakın kaynak kullanılmıştır. Bu çeşitlilik bize bir Osmanlı âliminin “bir metni” şerh ederken onu hangi metinlerle birlikte okuduğunu ve nasıl bir bilgi birikimi içerisinde eseri değerlendirdiğini görme fırsatı sunmaktadır.

Müellif, ana metnin sahibi İmâm Birgivi'nin *İm'ânu'l-enzâr*⁴³ını; şerhin yazarı Adalı Mustafa Efendi'nin *Hâşiyetu İmtihâni'l-ekziyâ*⁴⁴ adlı eserinden sıklıkla istifade etmiştir. “Müelliften işitilmiştir” şeklindeki semâ notlarını da eserine kaydetmiştir.⁴⁵ Ayrıca *Netâicu'l-efkâr* üzerine yazılmış diğer hâşiyelerden Mustafa el-Amâsî'nin *Menâfi'u'l-Ahyâr*'ına⁴⁶, Hasan b. Muhammed el-Mısrî'nin (ö. 1250/1834) hâşiyesine,⁴⁷ Sipâhizâde Muhammed b. Ali'nin hâşiyesine atıflar yapmıştır.⁴⁸ *İzhâru'l-esrâr* şerhlerinden Kassabzâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1029/1620) *el-Ezhâr*,⁴⁹ Sobicevî Mehmed Efendi'nin (ö.

⁴² Eserin ikinci baskısının ilk sayfasında sahte baskılar ile ilgili notlar dönemin matbuat dünyası hakkında bilgi vermesi açısından burada zikretmeyi uygun gördük:

İş bu Adalı-i Cedid nâm kitâb-ı müstetâb telif ve tahşîye addolunub kütüb-i müellefenin tab'ı hakkında vaz' olunan nizâmnamenin ikinci maddesine tevfiқан temettü ve fâidesi kayd-ı hayât şartıyla müellifine âid olacağıın beyanıyla Ahkâm-ı Adliyye canib-i âlîsinden inâyet buyrulan i'lâm-ı 'âlî mücibince ve Maârif Nezâret-i Celîlesi cânibinden dahi verilen imtiyâz icâbınca tab' olunduğu ve İrân Devlet-i Aliyyesi tebe'asından dahi kimesnenin imtiyâz-ı mezkûr hilâfına hareket eylememesi devlet-i müşârün ileyhâ konsola.sı canibinden yed-i 'âcizîye i'tâ olunan tasdiknâme ahkâmından bulunduğunu va tab'na cesâret olunursa kânun-i cezanın iki yüz kırk birinci bendi hükmünce sual olunacağı ihtâr olunur. –[Mühür] Sâhib-i imtiyâz Ali Rıza-

İş bu kitâb ve bu kitâb siyâkında müretteb *Hâşiyeli Muğni't-Tullâb* bu mühür ile mehmûr olmazlarsa sahte olduklarından tashihi kâbil olamaz suretde yanlış olduklarını ve her ne kadar ehven fiyatla alınsalar yine verilen akçanın zayıttan olduğunu hâlisâne ihtâr ve onlarda vâki hatalarla muâhaz olunmamaklığımı dahi erbâb-ı mütalaadan temenni ederim.

Bkz. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 1.

⁴³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 17, 28, 41, 178, 184, 194.

⁴⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 292.

⁴⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 99.

⁴⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 37.

⁴⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 192, 194, 203.

⁴⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 11, 22, 23, 51, 203.

1261/1845) *Fethu'l-esrâr*⁵⁰, Süleyman b. Ahmed'in *Zübdetü'l-Enzâr*,⁵¹ İzhar mu'riblerinden Kuyucaklı Abdullah Efendi'nin (ö. 1135/1722) *Zübdetü'l-i'râb*'ına⁵² yer vermiştir.

Müellifin en çok müracaat ettiği nahiv kitapları arasında Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâidu'z-ziyâiyye* adlı eseri ve bu eser üzerine İsmüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538)⁵³, Abdülgafur el-Lârî⁵⁴ (ö. 979/1571), Muharrem Efendi⁵⁵ (ö. 1000/1591), İsmetullah el-Buhârî⁵⁶ (ö. 1000/1591) ve Siyâlkûtî⁵⁷ (ö. 1067/1656) tarafından yazılan hâşiyeler bulunmaktadır. Radıyyüddin el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*'si⁵⁸, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb*'i⁵⁹, Musannifek'in (ö. 875/1470) *Şerhu'l-Misbah*⁶⁰ ve *Şerhu'l-Lübâb*'i⁶¹; Muslihiddin Mustafa es-Surûrî'nin (ö. 969/1561) *Şerhu'l-Misbâh*'ı, İsa et-Tirevî'nin (ö. 1061/1651) *Rûhu's-şurûh*,⁶² Şemseddin Sivâsî'nin (1006/1597) *Hallu'l-Meâkud*'ı⁶³ baş vurduğu nahiv kitapları arasındadır.

Sarf ilmi ile ilgili kaynakları arasında Çârperdi'nin (ö. 746/1346) *Şerhu's-şâfiye*'si⁶⁴, Dede Cöngi'nin (ö. 975/1567) *Hâşiye 'ala Şerhi't-Teftâzânî 'ale't-Tasrîfi'l-İzzî* adlı eseri⁶⁵, Dinkoz diye meşhur olan Şemseddin b. Ahmed'in (ö. 870/1465) *Şerhu Merâhi'l-ervâh*'i⁶⁶, İbn Kemâl Paşa'nın *el-Felâh fi şerhi'l-Merâh*'i⁶⁷ sayılabilir.

⁵⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 9, 13, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 30, 175, 200.

⁵¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 83, 175.

⁵² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 21, 23, 31, 45, 193.

⁵³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 200, 204.

⁵⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 17, 19, 27, 186, 193.

⁵⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 18, 19, 50, 184, 187, 193, 207.

⁵⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 24.

⁵⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 175.

⁵⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 23, 43.

⁵⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 23, 25, 26, 35, 53.

⁶⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 144, 187.

⁶¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 221.

⁶² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 130.

⁶³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 156.

⁶⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 172.

⁶⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 2, 8, 13, 17, 31, 32, 204.

⁶⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 167.

⁶⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 66.

Ali Rıza Efendi, lugat ile ilgili açıklamalarda *Sihâh*⁶⁸, *Muhtâru's-sihâh*⁶⁹ gibi Arapça kaynakları ve *Vankulu Lugatı*⁷⁰, *Ahterî*⁷¹ gibi Arapça-Türkçe kaynakları kullanmaktadır. Müellifin satır aralarında da zaman zaman Türkçe açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Anlam bakımından birbirine yakın olan kavramları açıklamak için İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *el-Furûk* adlı kitabından alıntılarda bulunmuştur.⁷² Terimler konusunda başvurduğu bir diğer kaynak Ebu'l-Bekâ'nın *el-Külliyât*'ıdır.⁷³

Eserin belağat kaynakları arasında Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *el-Hâşiye ale'l-Mutavvel*⁷⁴, Siyâlkûtî'nin *el-Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*,⁷⁵ Hasan Çelebi'nin (ö. 891/1486) *el-Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*⁷⁶, Hamza b. Turgud el-Aydî'nin (ö. 979/1571) *el-Hevâdî*⁷⁷ adlı eseri ve şerhi, Karatepeli Hüseyin Efendi'nin (ö. 1191/1778) *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-isti'âre*'si⁷⁸, Müftizade Muhammed Sadık el-Erzincânî'nin (ö. 1223/1808) *Hâşiye ala Risâleti'l-İstiare*'si sayılabilir.⁷⁹ Halil Fevzî Filibeî Efendi'den üstadımız diye bahseden Ali Rıza Efendi, onun *Hâşiye 'alâ Cedîde 'alâ 'İsâm* adlı eserinden nakilde bulunmaktadır.⁸⁰

Âyetlerle ilgili açıklamalar verirken müellif, Ebu's-Su'ûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdu'l-'akli's-selîm*'i⁸¹, *Tefsîru Celâleyn*⁸², Kâdı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i⁸³ ve *Tefsîru İbn Âdil*⁸⁴ gibi kaynakları kullanmaktadır. Tefsir

⁶⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 40.

⁶⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 139, 159.

⁷⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 96, 132, 283.

⁷¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 108.

⁷² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 13, 15, 31, 32, 36, 37.

⁷³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 202.

⁷⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 206.

⁷⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s.186.

⁷⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s.40, 59, 211, 219.

⁷⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 8, 9, 16, 38.

⁷⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 17.

⁷⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. s. 12, 179.

⁸⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 202, 228.

⁸¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 3, 53.

⁸² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 63, 116.

⁸³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 56, 75, 296.

⁸⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 154.

usulü ile bazı konularda Suyûfî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinden nakil yapmıştır.⁸⁵

Fıkıh usulü ile ilgili olarak *Telvîh*'i⁸⁶, bu eserin Hasan Çelebî'ye ait olan haşiyesini⁸⁷ kaynak olarak kullanmıştır. Kuhistânî'den⁸⁸ (ö. 962/1555); Molla Hüsrev'den⁸⁹ (ö. 885/1480), Muhammed el-Vânî'nin (ö. 1096/1685) *Hâşiye ale'd-Dürerr ve'l-Gurer*⁹⁰ adlı eserinden alıntılar bulunmuştur.

Ali Rızâ Efendi, eseri daha önceden istinsah edenler tarafından ilave edilen hâşiyeleri müstensihlerin isimlerini zikrederek kitabına almıştır. Bunlardan bazıları Ahmed Efendi⁹¹, Hasan Efendi⁹², Osman Efendi⁹³, Abdurrahman Efendi'dir.⁹⁴ Eserin pek çok yerinde Muharrir-i Evvel ifadesi ile bazı alıntılar bulunmaktadır.⁹⁵ Müellif eserinde sadece yazılı kaynaklardan istifade etmemiş, hocalarından duyduğu veya bir şekilde kendisine ulaşmış olan duyumları da "semâ" ifadesiyle metnin kenarına not etmiştir.⁹⁶

Hâşiyede *Netâicu'l-efkâr*'da serdedilen görüşlerin asıl sahiplerinin isimlerinin zikredildiğini görmek mümkündür. Mesela (سَكَنَ), (سَكَنَ) ve (نَزَلَ) fiillerinden sonra (ي) harf-i cerrinin hafzedilmesinin caiz oluşuna dair *Netâicu'l-efkâr*'da kullanım yaygınlığı (kesret-i istimâl) ve kendisinden sonra kullanılan kelimelerin mef'ûl-i bihe benzemeleri (kemâl-i müşâbehet) şeklinde iki illet belirtilmiştir. Ali Rıza Efendi, bu konu hakkındaki bir notunda kullanım yaygınlığının Şeyh Radiyyüddin el-Esterâbâdî, benzerliğin ise Isâmuddin el-İsferâyînî tarafından dile getirilen illetler olduğuna temas etmiştir.⁹⁷ (قد) kelimesinin kesinlik anlamı ifade etmesi hususunun onun fiile ihtisası sebebiyle

⁸⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 40.

⁸⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 147.

⁸⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 16, 35.

⁸⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 8.

⁸⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 13.

⁹⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 5.

⁹¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 46.

⁹² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 46, 67, 195.

⁹³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 46.

⁹⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 49.

⁹⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 19-20, 23, 27, 33, 36, 46, 57.

⁹⁶ Hocalarından semâ kaydı ile yaptığı nakiller için bakınız: Ali Rıza Efendi, *Adalı-i Cedid*, s. 29, 72, 110, 111.

⁹⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 54.

mi yoksa istikrâ yoluyla mı bilindiğine dair bir tartışmaya değindikten sonra bu konudaki görüşleri öne sürenin şârih olduğunu belirtmekte ve okuyucuyu *İmtihânu'l-ezkiyâ* ve hâşiyelerine yönlendirmektedir.⁹⁸

Ali Rıza Efendi, kaynakları verirken genelde sadece müellif veya kitap isimlerini zikretmekte, nadir de olsa cilt ve sayfa numaralarına işaret etmektedir.⁹⁹

C. Eserde Görsel Unsurların Kullanımı

Tablo ve şema türünden görsel unsurların yazma eserlerde kullanıldığı bilinmektedir. Bazı edebi eserlerde estetik gayelerle şema ve geometrik şekillere yer verilmiştir.¹⁰⁰ Görsel malzemelerin kullanılmasını gerektiren musiki, geometri, fizik, kimya, felekiyyat gibi ilimlere dair kitaplarda, okült (gizemli) ilimler, büyü vb. konulardaki eserlerde görsel unsurlarla sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Bunların dışında özellikle tasnif ve bölümlenmelerin yapıldığı konularda öğrenmeyi kolaylaştırmak, konunun bir anda görülmesini sağlamak için bu görsel unsurlara başvurulmuştur. Mantık, sarf, nahiv, fıkıh vb. ilimlerde telif edilmiş eserlerde çeşitli şemalar kullanılmıştır. Klasik dönemde Arapça tedrisatında kullanılan eserlerde çok yoğun olmamakla birlikte yer yer bu tür şemalara rastlamak mümkündür. Müstakil olarak sarf, nahiv, mantık gibi ilimlerdeki konulara dair şemaları içeren bazı eserler de bulunmaktadır. Muhammed b. Yusuf Ma'mûratu'l-Azîzî tarafından kaleme alınan ve âlet ilimlerine dair şemalardan ibaret olan *Ta'rîfât-ı Azîziyye* bu tür eserlere örnek olabilir.¹⁰¹

⁹⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 22.

⁹⁹ Mesela (آء) kelimesinin kısımlarını verdiği tablonun sonuna kaynak olarak Ebu'l-Bekâ'nın *Külliyyât*'ının 538. sayfasını vermekte, ancak eserin hangi nüshasını veya baskısını kullandığına işaret etmemektedir. Bkz. Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰⁰ Estetik amaçlarla Eski Türk Edebiyatında şekillerin kullanımı ilgili bkz. Özer Şenödeyici, **Osmanlı'nın Görsel Şiirleri**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2012, s. 25-36.

¹⁰¹ 32 sayfalık kitapta çeşikli geometrik şekillere, sancak, terazi vb. çizimlere rastlamak mümkündür. Bkz. Mehmed b. Yusuf Ma'mûretu'l-Azîzî, **Ta'rîfât-ı 'Azîziyye**, İstanbul, Arif Efendi Matbaası, 1326.

Şekil 1: Muzâf'ın kazandığı anlamlar
Ali Rıza Efendi, Adalı-i Cedid, s. 130

Ali Rıza Efendi'nin hazırladığı hâşiyenin en dikkat çekici özelliklerinden birisi eserin sahip olduğu görsel düzen ve tasarımıdır. Bir haşiye olarak eser ihtiva ettiği yüz on beş adet tablo ve şema şeklindeki grafiklerle dönemindeki çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu şekillerin tamamına yakını Ali Rıza Efendi tarafından hazırlanmıştır. Müellif, bunu sadece bir yerde açıkça ismini zikrederek belirtirken genelde (110) rakamını vererek göstermektedir.¹⁰²

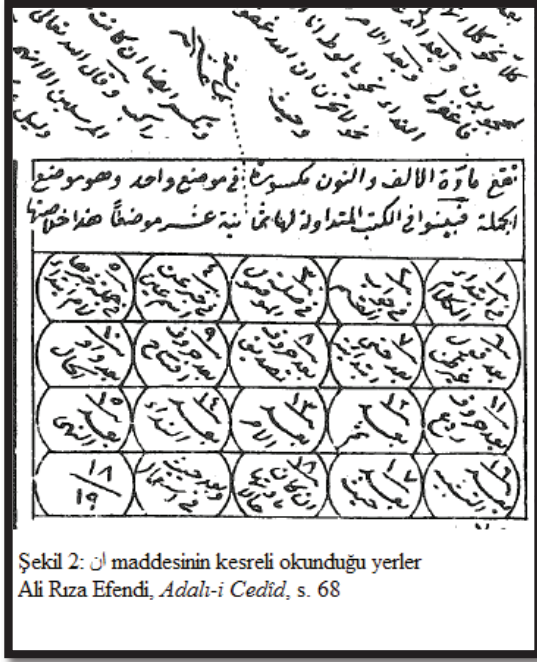
Şemalardan bir tanesinin ise Trabzon Hâtûniyye Medresesi müderrisi Süleyman Efendi tarafından hazırlandığını kaydetmiştir.¹⁰³

Eserdeki görsel unsurlar, genellikle tam daire, yarım daire, kare, dikdörtgen gibi geometrik şekillerden istifade edilerek hazırlanmış şemalar, nadiren de tablolar şeklindedir. Bazıları üç, dört alt birimi içeren oldukça tafsilatlı şemalardan oluşmaktadır. Ayrıca bunlar bazen kenarlarında çeşitli açıklamalar ve örnek cümleler de içermektedir.

Bir müderris olan Ali Rıza Efendi sahip olduğu öğrenim ve öğretim tecrübesini esere yansıtmıştır. O, alışılmış olmayan şema ve tablolarla öğrencinin dikkatini çekerek öğrenme isteğini artırmak istemiştir. Görselliğin öğrenme sürecini olumlu yönde etkilediği çeşitli araştırmalarda ortaya

¹⁰² Bkz. Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 213. İstisnânın kısımlarıyla ilgili olan grafikte "... Ali Rıza el-mensûb ilâ Vakf el-Kebîr" ifadesi yazılmış ve ismin hemen altına 110 rûmuza yazılmıştır.

¹⁰³ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 258.

konulmuş bir husustur.¹⁰⁴ Onun oluşturduğu bu görsel malzemelerin doğru okunması ve algılanmasının nasıl sağlandığı, kitabı okutan hocaların derslerinde bu şema ve tabloları nasıl kullandıkları tam olarak bilinmemektedir. Ancak bunlardan bazıları, okunan derslerin özeti olmaları sebebiyle derslerde kullanılmaya müsait tablolardır. Bununla beraber Ali Rıza Efendi, hazırladığı şema ve tabloların nasıl okunacağına dair zaman zaman ipuçları da sunmaktadır. Örneğin işaret zamirleri ile ilgili bir tabloya

koyduğu çapraz çizgilerin sağındaki ve solundaki ibareleri birbirine bağlamak amacıyla konulduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵

Müellif, hazırladığı tabloları bir resimleştirme olarak görmektedir. Nitekim bazı yerlerde yaptığı şekilleri “suret”, “hey’et”,¹⁰⁶ “resm”¹⁰⁷ ve “cedvel”¹⁰⁸ diye adlandırmıştır. Eserde izah edilen konuları öğrencinin zihninde kesinleştirmek için onları “tasvir ettiğini” belirtmekte yani suret haline getirmektedir. (لَا حَوْلَ وَلَا إِفْعَالٌ إِلَّا بِاللَّهِ) ifadesinin vecihleriyle ilgili tablonun başına “Beş veçhin tasvîri” ibaresini koymuştur.¹⁰⁹

¹⁰⁴ İsmail İpek, (2003). Bilgisayarlar, Görsel Tasarım ve Görsel Öğrenme Stratejileri. **The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET**, yer ve tarih, sa. 2(3), s. 68–76, [Çevrim-ıçı: <http://www.tojet.net/articles/239.pdf>], Erişim tarihi: 30 Ekim 2010.

¹⁰⁵ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 234.

¹⁰⁶ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 179.

¹⁰⁷ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 232.

¹⁰⁸ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 194.

¹⁰⁹ Vakfıkebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 218.

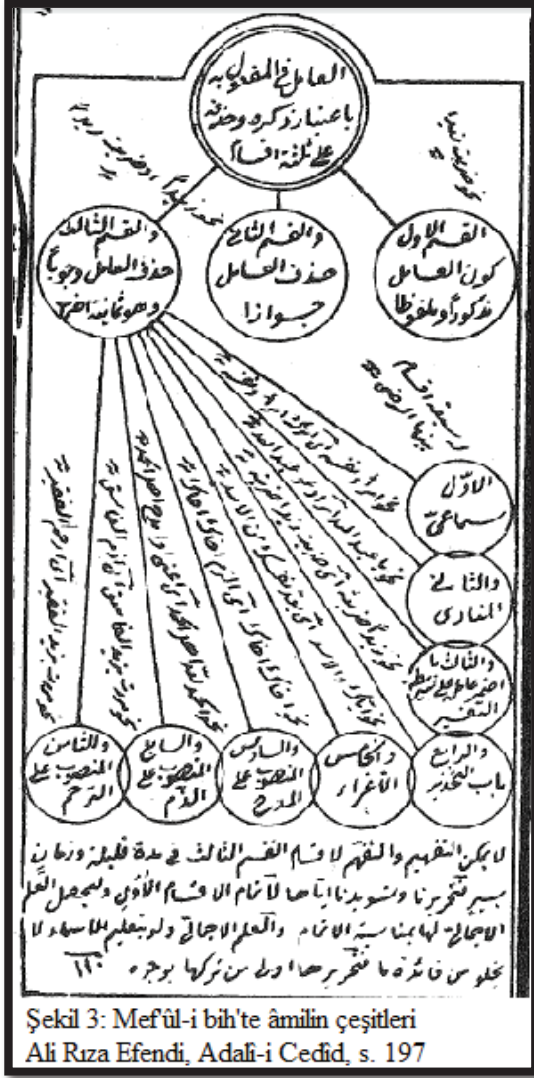
Şema ve tabloların pek çoğunda bunların öğrenimi kolaylaştırmak ve öğrencilere yardımcı olmak amacıyla hazırlandığına işaret eden ifadeler bulunmaktadır. Habere (ف) harfinin bittiği yerleri şema şeklinde verdikten sonra şunları kaydetmektedir: “Bu metinden ve müellifin şerhinden anladığımız kadarıyla konuyu bu şekilde özetledik ve tasvir ettik. Bunu öncelikle kitabı okuyan mübtedilere kolaylık olsun diye yaptık. Bu tertibi yapmamızdaki maksad zaten budur. Asıl amacımız konuyu öğrenciye yaklaştırmaktadır”.¹¹⁰ Ali Rıza Efendi, Adalı Mustafa Efendi’nin bazı yerlerde metni anlaşılması zor ve kapalı bir hale getirdiğini söylemektedir. Bu durumda kendisi notlar ve tablolarla meseleleri kolaylaştırma yoluna gitmiştir.¹¹¹ Ali Rıza Efendi, bu durumlarda tafsilatlı bilgi için okuyucuyu farklı kitaplara yönlendirmektedir.¹¹² Elinde nahiv konularını tafsilatıyla okuyacak kaynak bulunmayanlara bilgileri derli toplu sunmak da eserin hedefleri arasındadır.¹¹³

¹¹⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 188.

¹¹¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 226.

¹¹² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 200.

¹¹³ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 173.

Müellif, hazırladığı şema ve tablolarda öğrencilerin seviyelerini dikkate almış ve buna çeşitli yerlerde temas etmiştir. “Sözü bu kadar kolaylaştırmamızın sebebi bu kitabı okuyanların, çocuklar ve gençler olmasıdır” demektedir.¹¹⁴ Müellife göre eserden öncelikle istifade edecekler “ilgiye muhtaç mübtediler”¹¹⁵ ve “ilme yeni şuru edenler” yani başlayanlardır.¹¹⁶ Müellif, yaptığı taksimatın bazen konunun tamamını içermediğini zikretmekte ve bunu bazen makamın elvermemesine bağlamaktadır. Şemaların eksikliği veya efrâdını câmi olmaması sebebiyle kendisini eleştirenlere, bunları belirli seviyedeki öğrenciler için hazırladığını söyleyerek cevap vermektedir.¹¹⁷ İ'râbın taksimatına dair bir şemanın altına, bu şemayı *İzhâr*'ı ilk defa okuyan öğrenciler için hazırladığına dair bir not düşmüştür.¹¹⁸ Mef'ûl-i

¹¹⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 88.
¹¹⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 189.
¹¹⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 128.
¹¹⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 6.
¹¹⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 254.

mutlakın kısımlarını verirken bunları henüz *Kâfiye*'yi okumayanlar için şema haline getirdiğini belirtmiştir.¹¹⁹ (ج) 'ın taksimi konusundaki şemanın altına "İhtiyacı olanları uyarmak için *Muğni'l-lebib*'den böyle bir özet yaptık. İhtiyacı olmayan bizi kınamasın" demektedir.¹²⁰

Müellif, "görülür halde taksimatın anlaşılmasının daha kolay" olduğunu açıkça söylemektedir.¹²¹ Şema ve tabloların ezberlemeyi ve konuyu kavramaya yardımcı olacağı kanaatine sahiptir. Cemilere isnâd edilen âmillerin kısımlarını verirken konuyu böyle vermesinin mübtedîlere ezberleme kolaylığı sağlayacağını söylemektedir.¹²² Bölme ve sınıflandırma, ilmî faaliyetlerde pratiklik sağlayan, hafızaya yardımcı olan, konuların daha rahat bir şekilde incelenmesine, kavranmasına ve anlatılmasına imkan veren; çok yönlü bakış ve ele alış zenginliği sunan bir uygulama sayılmaktadır.¹²³ Bu uygulamanın görsel unsurlar halinde verilmesi dil öğreniminde öğrencilerin dersi daha iyi anlamalarına ve öğrendikleri bilgilerin daha kalıcı olmasına yardımcı olur ve konuya odaklanmayı kolaylaştırır.

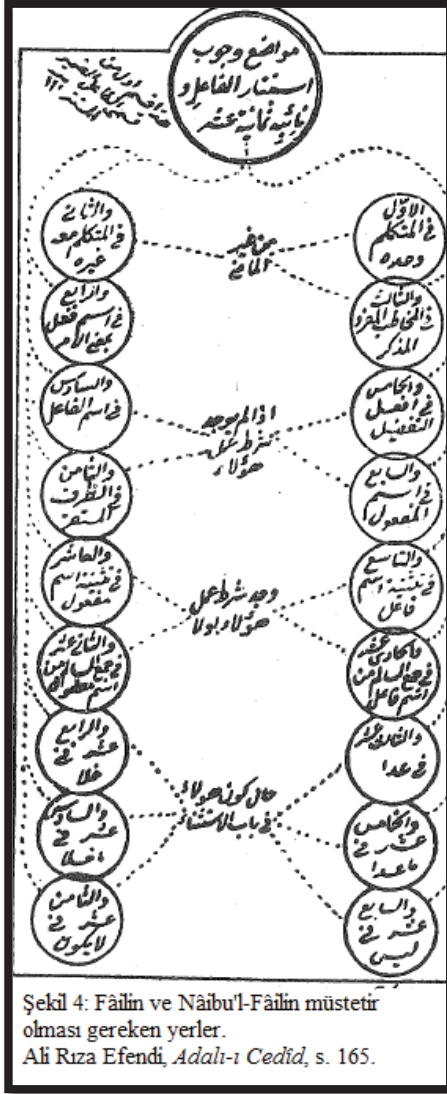
¹¹⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 195.

¹²⁰ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 26.

¹²¹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 181.

¹²² Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, **a.g.e.**, s. 179.

¹²³ İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantiğa Giriş**, Ankara, Elis Yayınları, 2015, s. 98.

Ali Rıza Efendi, öğrencileri ciddi bir şekilde ders çalışmaya ve tekrara teşvik etmektedir. Te'kidin kullanım amaçlarıyla ilgili bir şemayı verdikten sonra öğrencilerden burada verilen taksimatı ezberlemelerini ve çeşitli ibarelere tatbik etmelerini ister. Ona göre ciddi ve zeki öğrenciler böyle ders çalışırlar. Sokaklarda boş gezenler ise bu tür temrinlere kulak asmazlar.¹²⁴

Hazırladığı bazı şemaların kenarına hangi kaynaktan istifade ettiğine dair notlar koymuştur. Mesela tenvînin kısımlarıyla ilgili şemada bu konudaki kaynağının Ebu'l-Bekâ'nın *el-Küllîyyât*'ı, *Muğni'l-Lebîb* ve *el-Fevâidu'z-Ziyâiyye* olduğunu not etmiştir.¹²⁵ (ما) kelimesinin çeşitleriyle ilgili şemayı verdikten sonra bu konunun tafsilatlı bir şekilde *Muğni'l-lebîb*'de bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁶ Müennesin kısımları ile ilgili şemayı verdikten sonra bunu Radî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*'sinden istifade ederek hazırladığına işaret etmiştir.¹²⁷

Şemaların içerisine konunun kitabın içerisinde ayrıntılı olarak anlatıldığı yerlere göndermeler

¹²⁴ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 245.

¹²⁵ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 25.

¹²⁶ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 29.

¹²⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 171.

yapmaktadır. Mesela (ل) 'ın taksimatını verirken bu kelimenin harf-i tarîf olarak kullanıldığı yere dair açıklamanın kitabın 239. sayfasında geçtiğine işaret etmiştir.¹²⁸

(ب) harf-i cerrinin anlamlarını bir tablo olarak vermiş, her anlamın karşısına örnek bir cümle yazmıştır.¹²⁹

Bazı kelimelerin farklı okunuşlarını bir tablo halinde vermiş ve bunlara dair açıklamalar yapmıştır. Bunun bir örneği (لند) kelimesi ile ilgilidir.¹³⁰

Sonuç

Ali Rıza Efendi'nin *Netâicu'l-efkâr* üzerine bir hâşiye olarak telif ettiği bu eser, yapısı, tertibi, muhtevası yönünden klasik nahiv eserlerinin bir uzantısı sayılabilecek niteliktedir. İçerdiği geniş malumat ve zengin kaynaklar ile metnin boyutlarını genişletmiş, kitap sayfasındaki her boşluktan azami ölçüde istifade edilerek kullanışlı bir hale gelmiştir. Özellikle öğretimi kolaylaştırmak için hazırlanan şema ve tablolar metne büyük bir canlılık kazandırmıştır. Müellifin bizzat ifade ettiği bu özellikler eserin sadece Osmanlı coğrafyasında değil Hindistan, Kafkasya, Buhara, Kazan gibi bölgelerde bile yayılmasına sebep olmuştur. Müellifin uzun çalışmalar sonucu ilk baskısını üç yılda hazırladığı bu eser, müellifinin adı ile meşhur olan Adalı yani *Netâicu'l-efkâr* kitabına yeni bir soluk getirmiş ve talebe ve hocalar arasında Adalı-ı Cedîd diye şöhret bulmuştur. Bu eser örneğinde görüldüğü üzere adeta bir hâşiye şerhe yeni bir soluk vermiş, onu yenilemiş ve güncellemiştir. Bu da şerh ve hâşiye literatürünün değeri ve ait olduğu ilme katkısı konusunda bizlere önemli ipuçları sunmaktadır.

¹²⁸ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 26.

¹²⁹ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 38.

¹³⁰ Ali Rıza Efendi, a.g.e., s. 290.

SUMMARY

An example of using tables and diagrams in classical teaching of Arabic language: Vakfikebirli Ali Rıza Efendi's work: Hâshiyatu Netâij al-afkâr – Adalî-i Cedîd-

Vakfikebirli Ali Rıza Efendi was born in Trabzon in the middle of XVIII. century, the late period of Ottoman Empire. He took his first education from his father and then he studied at Madrasa of Gulbahar Hatun. In 1853, he went to Istanbul, learnt Islamic sciences from some scholars at Madrasa of Papaszade Mustafa Çelebi and Fatih Mosque and obtained ratification. Thus he carried on education activities as a mudarris in the madrasas of Istanbul. Ali Rıza Efendi, died in 1912, wrote two important books. One of them is super-commentary (hashiyah) on Muğni't-Tullab about science of logic and the other one is super-commentary on Netaicu'l-efkar about Arabic grammar.

Ali Rıza Efendi's super-commentary on Netaicu'l-efkar became a popular book because of its variety of sources and rich content. The book was published two times. After the first edition was out of print, he studied on this book 3 more years and elaborated a new super-commentary. The most significant feature of the book is that it includes more than 120 diagrams and tables. Almost all of these diagrams and tables that are rarely seen in classical Arabic grammar books and manuscripts bear Ali Rıza Effendi's signature. He pointed out his purposes by making them, so he aimed to make learning easier, enable readers to memorize and see the subjects at first glance. In making tables and diagrams he took advantage of common order of manuscripts and used figures of circle, triangle, and square. Ali Rıza Efendi formed mind map thereby linking the figures with each other. The index at the beginning of the book facilitates its use.

The author considered necessities of target audience while he wrote the book. Besides, he represented his educational experiences. He sometimes specified which diagrams and tables arranged were appropriate for which level of students. With all of these characteristics, especially effective usage of visual materials, Ali Rıza Efendi's effort should be evaluated as an original attempt as a way of simplification of teaching Arabic grammar.

KAYNAKÇA

Ahmet Kayacık, “Bir Telif Türü Olarak Hâşiye ve Cürcânî’nin Küçük Adlı Eseri”, **Bilimname: Düşünce Platformu**, Kayseri, 2011, sa. 21, s. 57-73.

Ahmet Turan Arslan, **İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, İstanbul, Seha Neşriyat, 1992.

Vakıfkebirli Ali Rıza Efendi, **Adalı-i Cedîd -Netâicu’l-Efkâr Hâşiyesi-**, İstanbul, Ali Rıza Efendi Matbaası, 1871.

_____, **Mukayyed Muğni’t-tullâb**, İstanbul, 1881.

Betül Can, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Erzurum, 2010, sa. 44, s. 305-320.

Ebülulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, (hz. İsmet Sungurbey), II-III, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1966.

Gökhan Sebati Işkın, “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), “Netâicu’l-Efkâr adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sivas, 2007, sa. 9/1, s. 153-171.

Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çorum, 2002, sa. 1, s. 274-293.

İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, Ankara, Elis Yayınları, 2015.

İsmail İpek, (2003). Bilgisayarlar, Görsel Tasarım ve Görsel Öğrenme Stratejileri. **The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET**, *yer ve tarih*, sa. 2(3), s. 68–76, [Çevrim-içi: <http://www.tojet.net/articles/239.pdf>], Erişim tarihi: 30 Ekim 2010.

İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012.

Mehmet Akif Aydın, “Büyük Ali Haydar Efendi”, **DİA**, İstanbul, 1989, II, 396.

Mehmed b. Yusuf Ma’mûretu’l-Azîzî, **Ta’rîfât-ı ‘Azîziyye**, İstanbul, Arif Efendi Matbaası, 1326.

Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler Müzakereleri-**, İstanbul, 2011.

Muhammed es-Sabbân, **Hâşiyetu’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Elfiyye**, Dâru İhyâi Turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, 2009.

Mustafa İsmail Dönmez, Kuşadalı Mustafa b. Hamza’nın Netâicu’l-efkâr fî şerhi’l-İzhâr” Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi”, **Asia Minor Studies**, Kilis, Temmuz 2015.

Mustafa İsmail Görmez, **Kuşadalı Mustafa Bin Hamza ve Netâicu’l-Efkâr fî şerhi’l-İzhâr Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2013.

Özer Şenödeyici, **Osmanlı’nın Görsel Şiirleri**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2012.

Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı (İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli)**, İstanbul İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996.

Tevfik Rüştü Topuzoğlu, **DİA**, “Hâşiyeye”, İstanbul, 1997, XVI, s. 419-422.

Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi, Ankara 2008, Vadi Yayınları.

Arşiv Belgeleri:

İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, Dosya no: 915.

EK 1: Ali Rıza Efendi *Netâicu’l-efkâr Hâşiyesi*’nde Bulunan Şemaların Listesi

1. (المعنى) lafzının örfî kullanımları, s. 2.
2. Hatanın kısımları, s. 2.
3. Allah’ın nimetleri iki cinstir. s. 2.
4. ‘Abd lafzının vaz itibari ile kısımları, s. 3.
5. (مع) kelimesinin kullanım alanları, s. 3.
6. Tesmiye lafzının kullanım alanları, s. 5.
7. Kuldan sadır olan ma ‘lül-i mürekkebin illetleri, s. 5.

8. İzâfet terkibi nisbet yapılırken muzâfun ileyh kullanılan kısımları s. 5.
9. Hamdin farklı itibarlar ile taksimi, s. 6.
10. Şükrün kısımları, s. 6.
11. Lâm-ı cinsin kısımları, s. 7.
12. Lâm-ı istiğrâkın manâları, s. 7.
13. Masdarın kullanıldığı manalar, s. 8.
14. Kur'ân-ı Kerîm'de (صلاة) kelimesinin kullanıldığı manalar s. 9.
15. (هذه رسالة) terkiibinin ifade ettiği anlamlar, s. 11.
16. Tefsîrin rükünleri, s. 12.
17. (باب) kelimesinin muhtemel anlamları, s. 15.
18. Tâ-i müfredenin kısımları, s. 16.
19. Vaz'ın rükünleri, s. 17.
20. (اللفظ المفرد) ifadesinin nahiv ıstılahındaki anlamları, s. 19.
21. Me'ânî alimlerine göre takdimin kısımları, s. 21.
22. (قد) lafzının kısımları, s. 22.
23. (اسم) lafzının manaları, s. 23.
24. Tenvînin kısımları, s. 25.
25. (ال) kelimesinin vecihleri, s. 26.
26. İsmın özellikleri ve girdiği kategoriler, s. 27.
27. (ما) kelimesinin kullanımları, s. 29.
28. Tarifin kısımları, s. 30.
29. Müşâbehe, mücânese, müşâkele, münâsebe, mümâsele, müsâvât, müvâzât ve mutâbakat kavramları, s. 32.
30. (ب) harf-i cerrinin kullanımları, s. 38.
31. (من) harf-i cerrinin kullanımları, s. 39.
32. (إلى) harf-i cerrinin kullanımları, s. 39.
33. (عن) harf-i cerrinin kullanımları, s. 40.
34. (على) harf-i cerrinin kullanımları, s. 40.
35. (ل) harf-i cerrinin kullanımları, s. 41.

36. (ي) harf-i cerrinin kullanımları, s. 41.
37. (ان) maddesinin kesreli olduğu mevkiler, s. 68.
38. (ان) maddesinin fethalı olduğu mevkiler, s. 70.
39. Muzâri fiilin muzmer bir (أن) ile mansûb olduğu mevkiler, s. 84.
40. Semâî âmilin taksîmi, s. 87.
41. Cezm edenlerden (ان) edatının hazfedildiği yerler, s. 87.
42. Fiilin kısımları, s. 94
43. Beş duyu, s. 102.
44. Nâkıs fiillerin kısımları, s. 111.
45. Mukârebe fiillerinin kısımları, s. 115.
46. İsm-i fâil ve mef'ûlün amel etmeleri, s. 119.
47. (حسن الوجه) ifadesinin vecihleri, s. 120.
48. Müteaddî masdarın kullanımları, s. 125.
49. Masdarın amelinin şartları, s. 126.
50. Küllî kavramlar arasındaki nispetler, s. 127.
51. İzâfet kavramı, s. 128.
52. Muzâfin muzâfun ileyhten kazandığı anlamlar, s. 130.
53. Lafzî izâfette tahfif, s. 132.
54. Ölçü birimleri, s. 134.
55. Aded konusunun özeti, s. 135.
56. İsm-i mübhem-i tâm, s. 136.
57. Âmiller şablonu, s. 146.
58. Mürekkebe olan ve olmayan sözler, s. 148.
59. Cümlenin taksîmi, s. 152.
60. Cümleye muzâf olan lafızlar, s. 155.
61. Müfred olarak tevil edilen ve edilemeyen cümleler, s. 158.
62. Müstetir ve zâhir olmaları açısından zamirler, s. 163.
63. Fâilin müstetir olması gereken yerler, s. 165.
64. Fâilin müstetir olmasının câiz olduğu yerler, s. 166.
65. Bâriz- zamirin fâil olduğu yerler, s. 167.
66. Fâiline ve nâibu'l-fâiline isnad edilmesi açısından fiiller, s. 171.
67. Müenneslik alâmetleri, s. 173.

68. Elif-i memdûde ve elif-i maksûre içeren kalıplar, s. 173.
69. Müennesin kısımları, s. 174.
70. Cemiin kısımları, s. 175.
71. Cemiin kısımları II, s. 176.
72. Cemilere isnâd edilen âmiller, s. 179.
73. Mübtedânın kısımları, s. 181.
74. Nekre mübtedânın tahsîsi, s. 184.
75. Cümle olan haberden mübtedâya dönen zamirler, s. 186.
76. Mübtedâya Fâ'nın bitişmesi, s. 188.
77. Mübteda ve haberin amelini nesh eden kelimeler, s. 189.
78. Mef'ûl-i mutlakın kısımları, s. 194.
79. Mef'ûl-i mutlakın âmiline hazfedilmesi, s. 195.
80. Mef'ûl-i bih'in takdîm ve tehiri, s. 196.
81. Mef'ûl-i bih'te âmil, s. 197.
82. Mef'ûl-i ma'ah'ın âmili, s. 200.
83. Hâlin kısımları, s. 202.
84. Hâlin takdîm ve tehîri, s. 203.
85. Hâlin takdîm ve tehîri II, s. 205.
86. Hâl cümlesinde râbıt, s. 207.
87. Hâlin âmiline hazfı, s. 208.
88. Temyizin kısımları, s. 209.
89. Müstesnânın kısımları, s. 213.
90. İstisna edatları, s. 213.
91. Şart edatları olan (إن) ve (لو)'den sonra gelen cümleler, s. 216.
92. Muzâf ve muzâf ileyh arasında fasıl, s. 218.
93. Şart ve cezada cezm, s. 221.
94. Şart ve cezada fâ'nın bitişmesi, s. 223.
95. Tabilerdeki amillerin değişimi, s. 226.
96. Sıfatın kısımları, s. 227.
97. Sıfatın anlamları, s. 228.
98. Zamir, s. 232.
99. 'Alemin kısımları, s. 233.
100. İşâret isimlerinin kısımları, s. 234.

101. İşâret isimlerinin kısımları II, s. 235.
102. Lâm-ı ta'rîfin anlamları, s. 239.
103. Atıf Vâv'ı, s. 240.
104. Atıf Fâ'sı, s. 240.
105. (ثم), (أو), (أو), (حتى) ve (إما) kelimelerinin kullanımı, s. 241.
106. Te'kîdin amaçları, s. 245.
107. Manevî te'kîd lafızları, s. 247.
108. Te'kidin kısımları, s. 248.
109. Bedelin kısımları, s. 250.
110. Zâtı itibariyle i'râb, s. 254.
111. İ'râb tablosu, Trabzonlu Süleyman Efendi tarafından hazırlanmış, s. 258.
112. Sıfat bakımından i'râb,s. 275.
113. (لندن) kelimesinin okunuşları, s. 290.
114. Mahallî i'râb, s. 297.
115. (لا حول ولا قوة إلا بالله) kelimesinin vecihleri, s. 298.